

JURGITA MAČIULYTĖ¹

ZMIANY W STRUKTURZE AGRARNEJ LITWY I ICH KOSZTY

Abstrakt. Odzyskanie niepodległości i upadek systemu radzieckiego rozpoczęły proces transformacji gospodarczej i społecznej w kierunku gospodarki rynkowej. W rolnictwie transformacja polega na dekoloktywizacji. Transformacja na Litwie ma podobny przebieg jak w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, lecz posiada również specyficzne cechy związane ze środowiskiem politycznym, sposobami prywatyzacji i wcześniejszymi zmianami w gospodarce i społeczeństwie. Odejściu od modelu kolektywistycznego towarzyszą zmiany stosunków społecznych i powstawanie nowych jednostek produkcyjnych w przestrzeni wiejskiej. Rozpad modelu kolektywistycznego potwierdza terytorialne zróżnicowanie nowych struktur rolniczych, zgodne z dziedzictwem historycznym.

Słowa klucze: Litwa, dekoloktywizacja, gospodarstwa rodzinne, stowarzyszenia rolnicze

WPROWADZENIE

Wiek XX jawi się jako seria wielkich wstrząsów w rolniczym społeczeństwie litewskim. Po odzyskaniu niepodległości (16 lutego 1918 roku) za punkt odniesienia projektowanych reform rolnych przyjęto model duński, powstały w XIX wieku i przyjęty w innych krajach północnej Europy, który ukierunkował rozwój społeczeństwa litewskiego w okresie międzywojennym. Okupacja sowiecka w 1940 roku położyła kres swobodnemu i demokratycznemu rozwojowi społeczeństwa wiejskiego, wprowadzając model sowiecki. Po odzyskaniu niepodległości w 1990 roku przeprowadzono na Litwie reformy gospodarcze i społeczne, sprzyjające gospodarce rynkowej. W rolnictwie przejście to oznaczało radykalną zmianę środowiska makroekonomicznego oraz proces dekoloktywizacji, zmierzający do przekształcenia się kolektywnych struktur rolniczych w społeczne jednostki produkcji lepiej dostosowane do warunków gospodarki rynkowej.

¹ Autorka jest pracownikiem naukowym Uniwersytetu Wileńskiego.

Pierwsze dziesięciolecie rekonstrukcji przestrzeni wiejskiej charakteryzowało się przekształceniami jednostek produkcyjnych. Po siedemnastu latach transformacji strukturalnej można stwierdzić, że Litwa powróciła do rolnictwa rodzinnego – modelu wytworzonego w okresie międzywojennym. Rozpad modelu kolektywistycznego jest potwierdzony przez przestrzenne rozmieszczenie i różnice w wielkości nowych struktur rolniczych, uwarunkowane dziedzictwem historycznym.

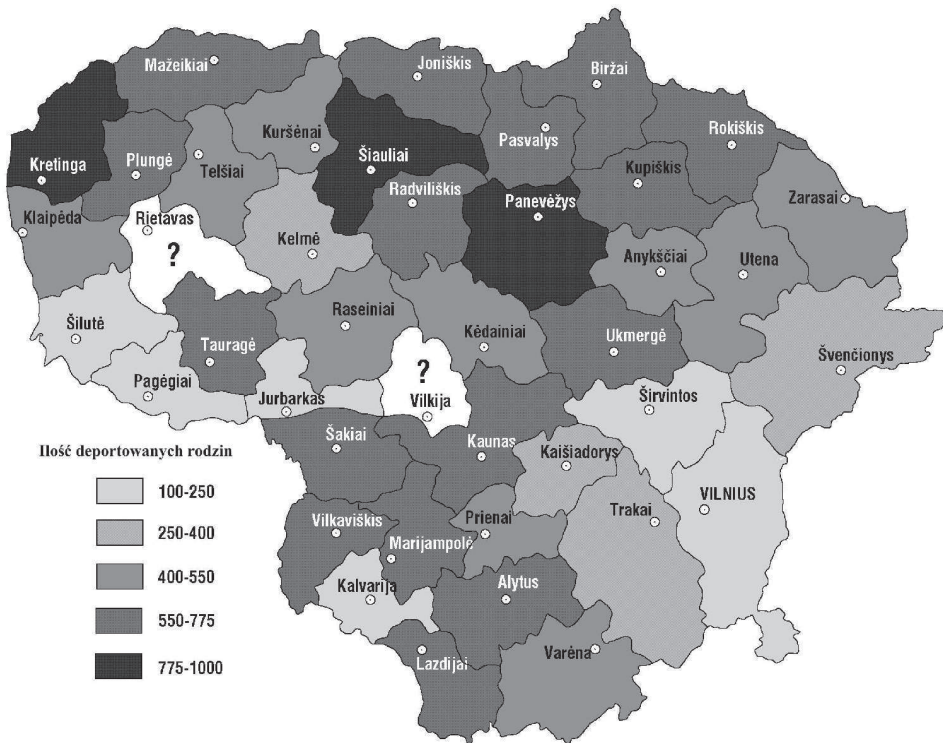
Przystąpienie Litwy do Unii Europejskiej rozpoczęło nową fazę rozwoju przestrzeni wiejskiej. Integracja z krajami unijnymi wymagała stworzenia nowej polityki zgodnej z zasadami polityki rozwoju wsi UE. Projekty UE proponują ludności wiejskiej poprawę jakości życia i stymulują trwały rozwój poprzez dostarczanie jej odpowiednich środków. Należy jednak zbadać, jak projekty rozwoju wsi, powstałe i wypróbowane w Europie Zachodniej, znajdą zastosowanie w społeczeństwie litewskim, którego rozwój przez kilkadziesiąt lat przebiegał innym torem.

DZIEDZICTWO

Cechą szczególną przebiegu litewskiej reformy rolnej jest symboliczny w swym wymiarze powrót do niepodległości. Duży wpływ ma tu specyfika sytuacji geopolitycznej Litwy, jako kraju położonego między Europą Środkową a krajami słowiańskimi. Dekolektywizacja przebiegała tu podobnie jak w krajach Europy Środkowej, z którymi Litwa związana jest historycznie i kulturowo. Późne przyjęcie katolicyzmu (1385 rok) było początkiem rozwoju kulturalnego i społecznego, który przebiegał podobnie jak w krajach Europy Środkowej i Północnej ze względu na trwającą dwa i pół wieku unię Litwy z Polską (1569–1795) i wynikającą z tego polonizację warstwy rządzącej. W okresie międzywojennym Litwa, podobnie jak cała Europa Środkowa, przeprowadziła reformę rolną korzystną dla chłopstwa, które postrzegane było jako społeczna podstawa nowego państwa. Model duński, powstały w XIX wieku i charakteryzujący się przewagą małych i średnich gospodarstw stowarzyszonych w spółdzielniach, funkcjonujący już w innych krajach Europy Północnej, posłużył za punkt odniesienia i ukierunkował rozwój społeczeństwa litewskiego w okresie międzywojennym. Jego wprowadzenie rozpoczęła reforma rolna, która przydzieliła drobnym i bezrolnym chłopom grunty należące do wielkich posiadłości. Kontynuacją był wielki wysiłek na polu edukacji, a zwieńczeniem – zorganizowanie pod egidą państwa systemu spółdzielni. Reforma rolna ułatwiła społeczny awans chłopstwa, nowoczesnego i otwartego na wymianę handlową.

W przeciwieństwie do krajów Europy Środkowej Litwa, podobnie jak dwa pozostałe kraje bałtyckie, doświadczyła dłuższej i wcześniej rozpoczętej dominacji rosyjskiej, stała się bowiem częścią Cesarstwa Rosyjskiego po trzecim rozbiore Reczypospolitej Obojga Narodów, a w 1940 roku częścią Związku Radzieckiego, co przerwało swobodny rozwój społeczeństwa wiejskiego. Model sowiecki wprowadzany był sukcesywnie. Reformy radzieckie i rozwój modelu kolektywi-

stycznego przebiegały w podobny sposób na całym terenie kontrolowanym przez ZSRR, lecz w krajach bałtyckich charakteryzowały się szczególną brutalnością. Aby zrealizować kolektywizację litewskiego rolnictwa, w latach 1948–1950 deportowano na Syberię i do innych części ZSRR, gdzie panowały bardzo trudne warunki naturalne, 64 000 ludzi – chłopów i ich rodzin. Najciężej dotknięte wywózkami zostały tereny północne i południowo-zachodnie oraz Żmudź, gdzie dominowały stosunkowo duże i wydajne gospodarstwa (rysunek 1).

RYSUNEK 1. Deportacje rodzin chłopskich w latach 1948–1949

Model kolektywistyczny, zintegrowany z systemem planowania i centralnego kierowania, charakteryzował się zawłaszczeniem przez kolektyw (podmiot zbiorowy) gruntów i środków produkcji, kolektywną organizacją pracy, planowaniem produkcji i administracyjnym przydziałem zasobów. W przeciwieństwie do innych krajów socjalistycznych, które w mniejszym lub większym stopniu zachowały niezależność gospodarczą, kraje bałtyckie były bezpośrednio zależne od polityki gospodarczej Moskwy. Ponadto w dziedzinie rolnictwa Litwa, podobnie jak pozostałe dwa kraje bałtyckie, uchodziła w ZSRR za kraj „modelowy”. Rolnictwo tych krajów było najbardziej produktywne, a wynagrodzenie litewskich rolników oraz wyposażenie gospodarstw lepsze niż w innych republikach. Mimo że wyższość rolnictwa litewskiego w porównaniu do rolnictwa innych republik sowieckich była niewątpliwa, to było ono jednak mało wydajne ekonomicznie i szeroko subwencjonowane.

Od momentu zmian politycznych w 1990 roku Litwa poszukuje nowego modelu rolnictwa. Proces dekoloktywizacji przybliży Litwę do krajów Europy Środkowej, niemniej jednak odejście od modelu kolektywistycznego jest niepewne i trudne².

ROZPAD MODELU KOLEKTYWISTYCZNEGO

Odzyskanie niepodległości i upadek systemu radzieckiego rozpoczęły proces transformacji gospodarczej i społecznej, zmierzającej w kierunku gospodarki rynkowej. W rolnictwie transformacja polega na dekoloktywizacji. Transformacja na Litwie ma podobny przebieg jak w innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, lecz posiada również specyficzne cechy związane ze środowiskiem politycznym, sposobami prywatyzacji i wcześniejszymi zmianami w gospodarce i społeczeństwie.

Warunki wyjściowe były trudniejsze w krajach bałtyckich niż w reszcie bloku socjalistycznego, bowiem rolnictwo i sektor rolno-spożywczy były bardziej zależne od systemu gospodarczego ZSRR. Litwie brakowało zarówno własnej polityki rolnej, jak i instytucji. Poprzez stosunki handlowe rolnictwo litewskie tkwiło głęboko w zunifikowanym systemie sowieckim: do Rosji eksportowane były produkty mleczne i mięso, importowano natomiast zboża pastewne i środki produkcji rolnej pochodzenia przemysłowego. Ponadto sektor rolny produkował dwa razy więcej, niż wynosiły potrzeby wewnętrznego rynku litewskiego. Na transformacji rolnictwa zaciążyło więc ochłodzenie stosunków po ogłoszeniu niepodległości oraz kryzys finansowy w Rosji w 1998 roku.

Reformy funkcjonalne, zmierzające do zmiany środowiska makroekonomicznego sektora rolnego, wprowadzono w 1991 roku: państwo zniosło stopniowo subwencje i tanie kredyty dla przedsiębiorstw rolnych, odstąpiło od wydawania decyzji dotyczących produkcji rolnej, wynagrodzeń oraz handlu wewnętrznego i zagranicznego. W efekcie część gospodarstw rolnych upadła w ciągu pierwszych lat reformy makroekonomicznej.

Zmianie środowiska makroekonomicznego towarzyszyła reforma strukturalna. Od momentu odzyskania niepodległości przywrócenie własności prywatnej jawiło się jako nieodzowny element likwidacji modelu kolektywistycznego i przejścia do gospodarki rynkowej. Ustawa o reformie rolnej ma cechy kompromisu, starającego się pogodzić interesy różnych grup społecznych zainteresowanych reprivatyzacją gruntów. W celu przywrócenia własności prywatnej ziemi państwo skłania się ku zwrotowi gruntów dawnym właścicielom³. Jednocześnie

² Na Litwie pierwsze reformy, zmierzające w kierunku gospodarki rynkowej, przebiegały w cieniu zależności politycznej i ekonomicznej kraju od ZSRR. Od ogłoszenia niepodległości w marcu 1990 roku aż do sierpnia 1991 roku (pucz w Moskwie i uznanie niepodległości Litwy przez władze rosyjskie) priorytetem nowego litewskiego rządu było oderwanie się od Moskwy i zabezpieczenie niezależności politycznej kraju. Ponadto w latach 1990–1991 Litwa była zmuszona stawić czoła blokadzie gospodarczej ze strony Rosji.

³ Ustawa uchwalona 18 czerwca 1991 roku przewiduje zwrot ziem znacjonalizowanych w 1940 roku dawnym właścicielom lub ich spadkobiercom. Zwracanych jest 50 ha gruntów rolnych lub 80 ha łącznego obszaru gruntów. Nowa ustawa z 1997 roku zwiększa powierzchnię zwracanych majątków do 150 ha.

reforma ma charakter redystrybucji i potwierdza prawo do użytkowania ziemi przydzielonej rodzinom wiejskim w czasach radzieckich. Polega to na przyznaniu od dwóch do trzech hektarów ziemi wszystkim rodzinom wiejskim, które nie mogą lub nie chcą skorzystać ze zwrotu gruntów, i zabezpieczeniu w ten sposób interesów najbiedniejszych mieszkańców wsi. Złożono 730 319 wniosków dotyczących 87% gruntów rolnych, czyli 3,5 miliona hektarów ziemi. Po trzynastu latach reformy 517 520 dawnych właścicieli lub ich spadkobierców odzyskało prawo własności gruntów.

Przy prywatyzacji kolektywnych przedsiębiorstw (kołchozów i sowchozów) za priorytet przyjęto dystrybucję części kapitału, niebędącego gruntami, między ich pracowników i emerytów. Wartość nominalna przydziałów otrzymywanych przez uprawnione do tego osoby zależała od liczby przepracowanych lat i wartości aktywów kołchozu lub sowchozu. Aby ułatwić stworzenie bardziej autonomicznych jednostek produkcji, podzielono wielkie gospodarstwa na mniejsze jednostki, zwane „technologicznymi kompleksami produkcyjnymi”⁴. Po prywatyzacji przedsiębiorstw kolektywnych większość nowych właścicieli wybrała system pracy partnerskiej, wnosząc swój wkład w nowe jednostki produkcji, które w większości przyjęły przewidzianą ustawą formę prawną stowarzyszeń rolniczych (*žemės ūkio bendrovė*).

Odejście od modelu kolektywistycznego spowodowało zmiany w stosunkach społecznych i utworzenie nowych jednostek produkcji w przestrzeni wiejskiej. Z gospodarstw kolektywnych powstały trzy typy gospodarstw rolnych: stowarzyszenia rolnicze, utworzone po prywatyzacji kołchozów i sowchozów, gospodarstwa rodzinne, powstałe na skutek zwrotu ziemi dawnym właścicielom, oraz bardzo małe gospodarstwa, pozostałe po gospodarstwach pomocniczych z czasów sowieckich, powiększone następnie o przyznawane dwa do trzech hektarów⁵. Relatywne znaczenie wspomnianych gospodarstw oraz ich występowanie zmienia się z czasem.

W początkowym okresie dekolektywizacji dominującą formą produkcji były stowarzyszenia rolnicze, zarówno pod względem uprawianej powierzchni, jak i zatrudnianej siły roboczej. W 1991 roku 1269 kołchozów i sowchozów zostało przekształconych w 4279 stowarzyszeń rolniczych i 576 spółek z ograniczoną odpowiedzialnością lub spółek akcyjnych. Średnia powierzchnia gospodarstw rolnych zmniejszyła się z 2000 do 400 ha. Liczba stowarzyszeń zmniejszała się stopniowo, wzrastała natomiast liczba gospodarstw indywidualnych. W 2003 roku istniało zaledwie 610 stowarzyszeń i przedsiębiorstw rolnych, gdzie zatrudnione były 25 503 osoby. Zmniejszył się również ich udział w pro-

⁴ Patrz również Mačiulytė J. (2001), *Les mutations agraires dans l'espace lituanien*, Montpellier, Université Paul Valéry, s. 89–94.

⁵ Za czasów Związku Radzieckiego pracownicy przedsiębiorstw rolnych i emeryci uprawiali działki o powierzchni od 0,5 do 0,6 ha oraz wypasali bydło na wspólnych łąkach. W 1991 roku rodziny pracowników rolnych i emerytów, którzy nie pochodzili z rodzin będących właścicielami gruntu przed nacjonalizacją, oraz rodziny, którym wystarczały gospodarstwa pomocnicze z czasów sowieckich, otrzymały od dwóch do trzech hektarów ziemi, które począwszy od 1993 roku mogły być wykupywane.

dukcji rolnej: w 2005 roku przedsiębiorstwa te wytwarzały 16% produkcji roślinnej, 12% mlecznej, lecz aż 49% produkcji mięsnej i 78% jaj, z uwagi na udział kilku dużych, wyspecjalizowanych przedsiębiorstw w produkcji wieprzowiny i drobiu. Pod koniec okresu transformacji strukturalnej można stwierdzić, że Litwa powróciła do modelu rolnictwa rodzinnego wykształconego w okresie międzywojennym (tabela 1).

TABELA 1. Transformacja struktur rolniczych na Litwie w latach 1989–2003

Wyszczególnienie	1989		1992		2003			
	Gospodarstwa kolektywne	Bardzo małe gospodarstwa	Spółki	Gospodarstwa rodzinne ^a	Bardzo małe gospodarstwa	Spółki	Zarejestrowane gospodarstwa rodzinne	Niezarejestrowane gospodarstwa rodzinne
Część użytkowanych gruntów rolnych [%]	90	10	65	3	32	12	49	39
Liczba	1109	400 000	4279	5042	400 000	610	53 944	21 7557
Średnia wielkość [ha]	2770	0,6	398	17	2,1	504	22,9	4,6

^a Gospodarstwa utworzone zgodnie z *Ustawą o gospodarstwach chłopskich*.

Źródło: Dla lat 1989 i 1992 obliczenia były wykonywane na podstawie danych Urzędu Statystycznego i Urzędu Katastralnego, dla 2003 roku na podstawie spisu rolnego dokonanego w 2003 roku (*Visuotinio 2003 m. žemes ukio surašymo rezultatai*, Vilnius 2005).

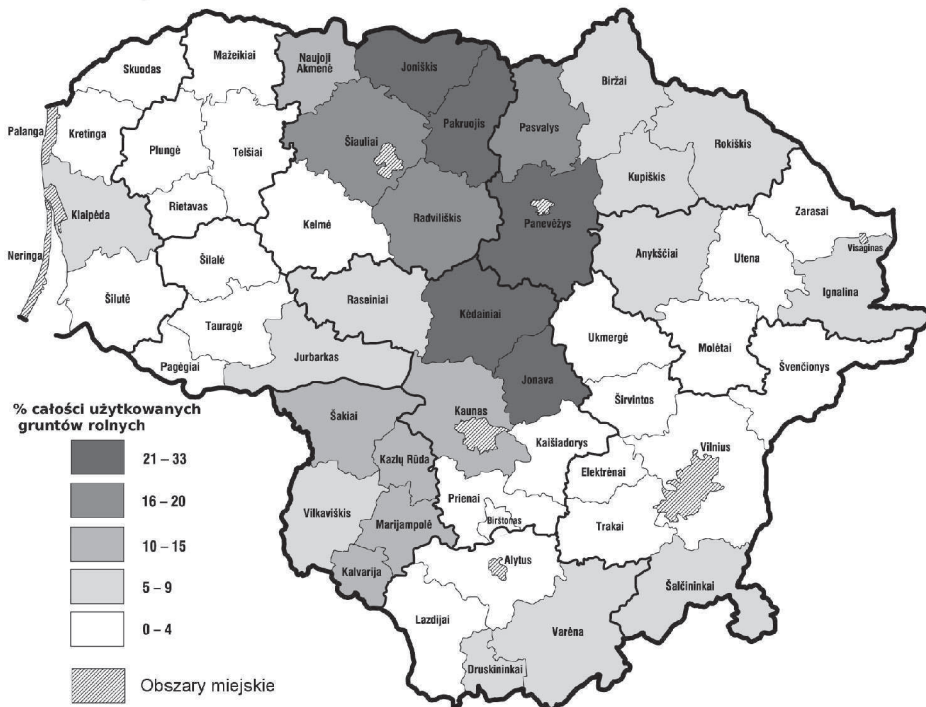
GENEZA POSTKOLEKTYWNYCH SPOŁECZNYCH FORM PRODUKCJI

Nowe formy produkcji, które zajęły miejsce modelu kolektywistycznego, różnią się od niego innym układem relacji między ziemią, kapitałem a pracą. Rodzi się jednak pytanie o afiliację społecznych form produkcji, które pojawiły się na Litwie po modelu kolektywistycznym. Jak sytuują się one w stosunku do modelu kolektywistycznego, czy stanowią jego kontynuację, czy też przeciwnie – zaprzeczenie? Jak przebiegała ich ewolucja od momentu transformacji i jakie są szanse na ich integrację z rynkiem? Analiza gospodarstw rolnych została oparta na danych, dotyczących ziemi (pochodzenie i struktura własności ziemskiej, jej rozmiar), kapitału (wyposażenie w maszyny rolnicze), pracy (status prawny, model zarządzania i zagospodarowania, kwalifikacje i wiek osoby zarządzającej). Uwzględniono także wielkość i orientację produkcyjną gospodarstw.

Stowarzyszenia i przedsiębiorstwa rolne

Po etapie prywatyzacji stowarzyszenie rolne, jako forma produkcji, okazuje się mieć charakter przejściowy, co jest związane z niejasnymi zależnościami między trzema podstawowymi czynnikami produkcji: ziemią, kapitałem i pracą. Mają tu miejsce wewnętrzne konflikty między różnymi grupami

społecznymi, których różnice interesów hamują rozwój i dostosowanie się do wymagań rynku. Większość stowarzyszeń zostaje stopniowo zlikwidowana podczas pierwszej dekady dekoloktywizacji. Jednakże część z nich, dysponująca najlepszymi warunkami agronomicznymi – w szczególności na północy i w centrum kraju, zostaje wykupiona przez nowych zarządców, wywodzących się z kręgu specjalistów rolnictwa, lub przez przedsiębiorców, których majątki mają dość podejrzane źródła. Ta droga transformacji gospodarstwa prowadzi do powstania nowego typu przedsiębiorstw rolnych o charakterze kapitalistycznym, opartych na pracy najemnej. Koncentracja dóbr w rękach jednego lub kilku nowych właścicieli nie zawsze jednak oznacza zmianę formy prawnej nowego przedsiębiorstwa rolnego. Szacuje się, że większość przedsiębiorstw rolnych, mająca nadal formę prawną „stowarzyszenia rolniczego”, przeszła już przez „drugi etap prywatyzacji”, lecz ze względu na podatki oraz przychylność rządu złożonego z byłych komunistów wolały zachować dawną formę prawną. Funkcjonowanie i struktura własności stowarzyszeń są bardzo bliskie przedsiębiorstwom, będącym spółkami. Stowarzyszenia występują na północy i w centrum kraju, gdzie brakowało czynników społecznych, które mogłyby odtworzyć model gospodarstwa rodzinnego (rezultat masowych deportacji chłopstwa w okresie kolektywizacji) i gdzie panowały sprzyjające warunki naturalne (rysunek 2).

RYSunEK 2. Występowanie stowarzyszeń rolniczych na Litwie w 2000 roku

W 2003 roku istniało na Litwie 610 przedsiębiorstw rolnych o różnej formie prawnej, z czego 285 to stowarzyszenia rolnicze (tabela 2). Przedsiębiorstwa te zatrudniały 25 503 osoby, z czego 769 miało status pracowników sezonowych. Specyfika sektora rolnego i wykonywanej tu pracy najemnej sprzyjała niepełnemu zatrudnieniu pracowników rolnych: zaledwie 13% pracowników stałych pracowało w pełnym wymiarze godzin, czyli osiem godzin dziennie w ciągu roku.

TABELA 2. Rolnicze przedsiębiorstwa udziałowe na Litwie w 2003 roku

Typ przedsiębiorstwa	Liczba	Procent	Powierzchnia [ha]	Procent użytkowanych gruntów rolnych
Stowarzyszenia rolnicze	285	47	206 239	68
Spółki akcyjne	152	25	56 212	19
Spółdzielnie	59	10	25 672	9
Przedsiębiorstwa prywatne	25	4	4 874	2
Inne	89	14	9 666	2
Razem	610	100	302 663	100

Źródło: *Spis rolny z 2003 roku* [2005].

Przedsiębiorstwa rolne działają na zasadach kapitalistycznych i produkują tylko na potrzeby rynku. Standardowa marża brutto ponad jednej trzeciej przedsiębiorstw (uprawiających trzy czwarte użytkowanych gruntów rolnych, przede wszystkim spółek) wynosi 100 ESU i więcej. Najemny charakter pracy sprzyja specjalizacji w zakresie produkcji zbóż, buraków cukrowych, warzywnictwa i ogrodnictwa. Gospodarstwa hodowlane stanowią zaledwie 19% przedsiębiorstw rolnych i większość z nich stosuje chów przemysłowy w systemie zamkniętym.

Grunty uprawiane przez przedsiębiorstwa rolne są dzierżawione od wielu drobnych właścicieli. Od 2003 roku przedsiębiorstwa mogą być właścicielami gruntów⁶. Ustanowienie kapitału ziemskiego przedsiębiorstw wzmacnia struktury rolnicze i przyspiesza powstanie rynku gruntów. W skali lokalnej jednak akumulacja ziemi przez jedno lub kilka przedsiębiorstw może zablokować rozwój gospodarstw rodzinnych, które nie dysponują odpowiednimi środkami, by zmierzyć się z nimi na rynku ziemi.

Przedsiębiorstwa są konkurencyjne i rentowne dzięki niskiej cenie gruntów rolnych (zarówno kupna, jak i dzierżawy), pomocy bezpośredniej z Unii Europejskiej i niskim płacom pracowników. Według danych Krajowego Urzędu Ziemskiego, między 2003 a 2004 rokiem liczba przedsiębiorstw zwiększyła się z 579 do 758. Spółki rolne przyciągają też zagranicznych inwestorów i przemysł rolno-spożywczy. Brak dostatecznych norm ochrony

⁶ Dnia 23 stycznia 2003 roku Sejm uchwalił poprawkę do Konstytucji, która pozwala na sprzedaż ziemi cudzoziemcom i podmiotom prawnym, 28 stycznia 2003 roku posłowie uchwaliли ustawę przejściową o nabywaniu gruntów rolnych, która określa ograniczenia własności ziemskiej. Maksymalna użytkowana powierzchnia gruntów wynosi maksymalnie 300 ha dla użytkowników prywatnych i 2000 ha dla przedsiębiorstw rolnych.

środowiska ułatwia rozwój hodowli przemysłowej w systemie zamkniętym i może powodować lokalnie problemy ekologiczne. Krzywa rozwoju i kierunek produkcji wskazują, że przedsiębiorstwa dążą do maksymalnej produktywności, choć Europa Zachodnia odchodzi częściowo od tego modelu. Zmiana polityki rolnej Unii Europejskiej wobec nowych członków z Europy Wschodniej może w dalszej perspektywie podważyć istnienie tego typu struktur rolnych.

Pochodzenie gospodarstw rodzinnych

Zwrot ziemi dawnym właścicielom lub ich spadkobiercom rozpoczął proces odradzania się gospodarstw rodzinnych, które były podstawą gospodarki litewskiej w okresie międzywojennym. Restytucja gruntów czyniła właścicielami ludzi, których stosunek do ziemi i strategii jej wykorzystania różnił się. Według badań przeprowadzonych przez Uniwersytet Rolniczy w Kownie, u właścicieli 1862 działek katastralnych około jednej trzeciej zwróconych gruntów jest użytkowanych pośrednio. Dla tej grupy właścicieli ziemia nie ma wartości użytkowej, a restytucja oznacza rehabilitację społeczną i symboliczny powrót do rodzinnego majątku. Niezależnie od procesu zwracania gruntów, część rodzin stworzyła gospodarstwa indywidualne. Nadawanie działek o powierzchni od 2 do 3 hektarów wszystkim wiejskim rodzinom to druga droga powstawania gospodarstw rodzinnych. W 2002 roku istniało 341 800 gospodarstw rodzinnych, powstałych dzięki nadaniu ziemi przez państwo. Jedna czwarta gospodarstw posiada już prawo własności, połowa zaś pragnie je uzyskać, kupując ziemię od państwa lub dokonując transferu gruntów, które posiadała przed nacjonalizacją poza obecnym miejscem zamieszkania.

Według spisu rolnego z 2003 roku, istnieje 271 501 gospodarstw rodzinnych o powierzchni 1 hektara i większej oraz 362 657 drobnych gospodarstw, posiadających poniżej 1 hektara ziemi uprawnej⁷. W momencie przeprowadzania spisu tylko 20%, czyli 53 944 gospodarstwa indywidualne zostały wpisane do rejestru gospodarstw indywidualnych. Powierzchnia gruntów uprawianych w tych gospodarstwach świadczy o powrocie do modelu rodzinnego: do gospodarstw rodzinnych, nie wliczając w to najmniejszych, o powierzchni poniżej hektara, należy 88% ziemi rolnej. Gospodarstwa te różnią się od siebie rozmiarami, systemem produkcji, poziomem wyposażenia i stopniem integracji z rynkiem.

Analiza rozmiarów gospodarstw rolnych (tabela 3) pokazuje, że litewskie rolnictwo rodzinne opiera się na małych gospodarstwach. Gospodarstwa o powierzchni poniżej 10 ha (nie licząc mniejszych niż 1 ha) stanowią 83% gospodarstw rodzinnych. Średnia powierzchnia tego typu gospodarstw wynosi 9,3 ha, użytków rolnych – 8,3 ha. Średnia powierzchnia gospodarstw niefigurujących w rejestrze gospodarstw rolnych (4,6 ha użytków rolnych)

⁷ Spis rolny brał pod uwagę gospodarstwa rolne, jeśli miały one powierzchnię użytków rolnych wynoszącą 1 ha lub więcej, oraz gospodarstwa poniżej 1 ha, jeśli wartość sprzedaży produktów rolnych przekraczała 5000 litów.

świadczy o tym, że wywodzą się one z gruntów nadanych przez państwo. Średnia powierzchnia zarejestrowanych gospodarstw rodzinnych jest większa i wynosi 22,9 ha użytków rolnych.

TABELA 3. Gospodarstwa rodzinne według powierzchni użytków rolnych w 2003 roku

Powierzchnia użytkowanych gruntów rolnych [ha]	Liczba	Procent rolne	Użytkowane grunty [ha]	Procent
0–3	98 347	36,1	221,5	9,9
3–5	67 896	25,0	248,8	11,2
5–10	58 431	21,5	408,4	18,3
10–20	29 834	11,0	408,5	18,3
20–50	12 862	4,7	380,0	17,0
50 i więcej	4 681	1,7	564,4	25,3
Razem ^a	272 051	100,0	2231,6	100,0

^a Ogólna liczba gospodarstw rodzinnych zawiera 550 gospodarstw o powierzchni użytkowanych gruntów rolnych poniżej hektara, których ogólna powierzchnia przekraczała jednak 1 ha.

Źródło: *Spis rolny z 2003 roku* [2005].

Litewskie gospodarstwa rodzinne charakteryzuje własność ziemi i bezpośrednie jej użytkowanie. Grunty z prawem własności stanowią ponad połowę ogólnej powierzchni gospodarstw. Zwiększanie powierzchni na drodze dzierżawy (średnio 47% gruntów) świadczy o dynamice niektórych gospodarstw rodzinnych. Dzierżawa jest najczęstszym sposobem na powiększenie powierzchni uprawianych gruntów ze względu na niewielką dochodowość rolnictwa i brak niskooprocentowanych kredytów.

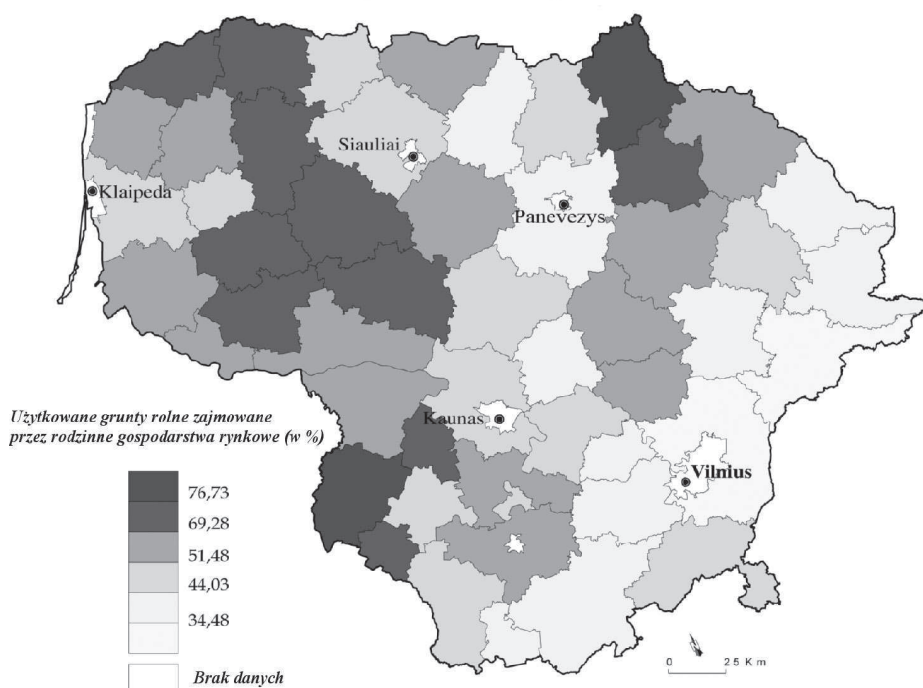
Gospodarstwa rodzinne różnią się od siebie również wielkością ekonomiczną i stopniem ukierunkowania produkcji na rynek. Większość gospodarstw rodzinnych (89% wszystkich gospodarstw rodzinnych, w tym niezarejestrowanych, które w przeważającej liczbie są bardzo małymi 3-hektarowymi gospodarstwami) mieści się w kategorii małych gospodarstw (standardowa marża brutto poniżej 2 ESU). Gospodarstwa zarejestrowane są silniejsze ekonomicznie. Tylko połowa z nich znajduje się w grupie o najniższej marży standardowej, podczas gdy w tejże grupie znajduje się aż 97% gospodarstw niezarejestrowanych. Pomimo tego modernizujące się gospodarstwa rodzinne są tu w mniejszości. Zaledwie 1% z grupy zarejestrowanej mieści się w kategorii wielkich gospodarstw (standardowa marża brutto powyżej 40 ESU), a użytkują one tylko 13% gruntów rolnych.

W zależności od rodzaju produkcji gospodarstwa można podzielić na trzy grupy: gospodarstwa rynkowe, chłopskie i spożywcze, produkujące na potrzeby rodziny.

Do grupy gospodarstw rynkowych należy jedna trzecia gospodarstw rodzinnych (trzy czwarte gospodarstw rodzinnych zarejestrowanych). Wyróżniają się znaczną powierzchnią upraw przeznaczonych na rynek. Większość tych gospodarstw powiększyła powierzchnię użytkowanych gruntów poprzez dzierżawę, zainwestowała w sprzęty rolnicze i nowe budynki. Część z nich, poprzez zatrudnienie pracowników, zmierza w kierunku modelu przedsiębiorstw rolnych.

W 2003 roku w gospodarstwach rodzinnych o powierzchni 50 i więcej hektarów jedna trzecia siły roboczej to robotnicy najemni.

Od momentu wstąpienia do Unii Europejskiej gospodarstwa rynkowe korzystają z pomocy strukturalnej, przeznaczonej na poprawę wyników ekonomicznych i poziomu technicznego. Znaczenie gospodarstw rynkowych jest zmienne w zależności od regionu (rysunek 3). Powstają one przede wszystkim na północy i w centrum, gdzie panują najlepsze warunki agronomiczne, oraz na Żmudzi i na południowym zachodzie kraju, gdzie historycznie są silne tradycje chłopskie. Kierunek produkcji zależy od warunków społeczno-ekonomicznych i naturalnych. Północ, centrum i południowy zachód charakteryzują się rozwojem upraw zbożowych i buraków cukrowych, prowadzonych w dużych gospodarstwach rodzinnych, najczęściej dzierżawiących ziemię. Na Żmudzi natomiast, gdzie występują mniejsze gospodarstwa, produkcja rolnicza skierowana jest na hodowlę bydła mlecznego, a czynnikiem organizującym produkcję są spółdzielnie mleczarskie.

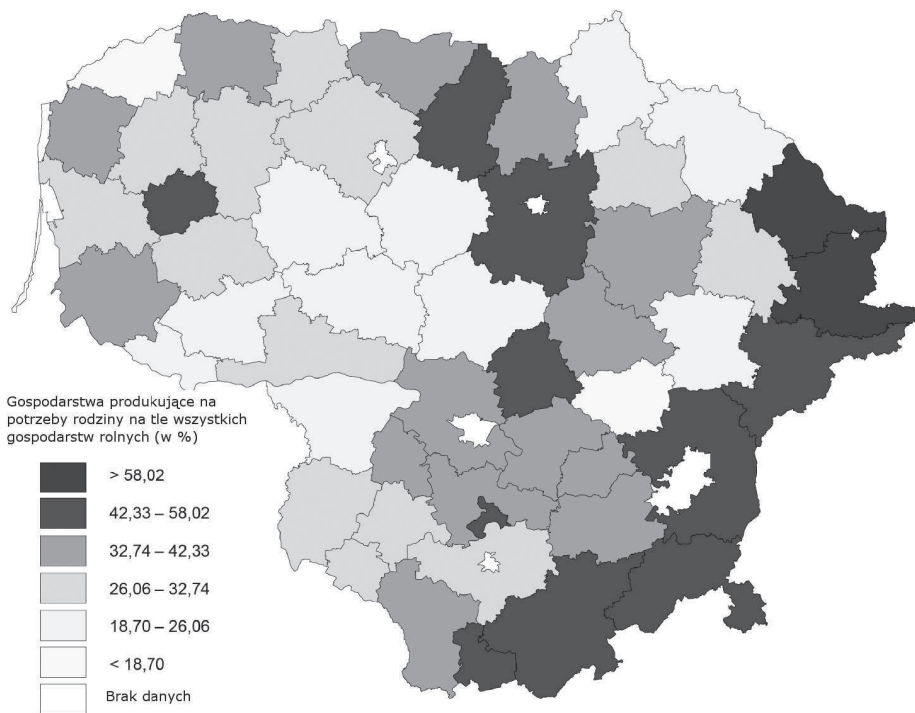
Źródło: Rocznik statystyczny, 2005

RYSUNEK 3. Rodzinne gospodarstwa rynkowe

Gospodarstwa chłopskie charakteryzują się ograniczoną sprzedażą i zróżnicowanym systemem produkcji. Jest ona zależna od potrzeb żywieniowych rodziny, a sprzedaż nadwyżek służy uzyskaniu dodatkowych dochodów. Dochody te są skromne i nie wystarczają na inwestycje i powiększanie powierzchni gospodarstwa. W 2003 roku do tej grupy zaliczało się 92 499 gospodarstw rodzinnych, co

stanowi 19% gospodarstw zarejestrowanych oraz 38% bardzo małych gospodarstw.

Małe gospodarstwa spożywcze, produkujące na potrzeby rodziny, stanowią 33% gospodarstw rodzinnych. Ich celem jest zaspokojenie potrzeb żywieniowych rodziny. Niewielka ilość mleka, jaka trafia z nich na rynek (większość gospodarstw hoduje jedną lub dwie krowy), zapewnia dodatkowe dochody, które są przeznaczane na funkcjonowanie gospodarstwa (opłaty za wypożyczenie sprzętu rolniczego, kupno nasion i nawozów). Większość stanowią bardzo małe gospodarstwa, 3-hektarowe, 96% z nich to gospodarstwa niezarejestrowane. Zepchnięte na margines zarówno przez prawa rynku, jak i władze publiczne pozwalają one części mieszkańców wsi pokonać trudności, wynikające z transformacji rolnictwa. Ten typ gospodarstw występuje na wszystkich obszarach wiejskich, w niektórych regionach jest jednak typem dominującym (rysunek 4).

RYSUNEK 4. Gospodarstwa produkujące na potrzeby rodziny w 2003 roku

Na wschodzie i południowym wschodzie kraju, gdzie rozciągają się trudne do rolniczego użytkowania wzgórza morenowe lub piaszczyste równiny, transformacja strukturalna oznaczała powrót do małych gospodarstw rodzinnych, dominujących w okresie międzywojennym. Jednocześnie tereny, które przed II wojną światową należały do Polski (południowo-wschodni skraj Litwy), wyróżniają się dużą liczbą małych rodzinnych gospodarstw. Wiąże się to z brakiem pierwotnych właścicieli gruntów, którzy w większości opuścili Litwę po II wojnie światowej. W przeważającej części gospodarstwa na tych terenach powstały na

bazie ziemi przyznawanej przez państwo (3 hektary). Część z nich jest prowadzona przez osoby starsze, dysponujące dodatkowymi dochodami w postaci emerytury. Ewolucja strukturalna w kierunku małych gospodarstw jest silnie związana z zanikiem siły roboczej w rolnictwie.

SPOŁECZNE SKUTKI DEKOLEKTYWIZACJI

Rozpad modelu kolektywistycznego, który zapewniał bezpieczeństwo zatrudnienia i stosunkowo wysoki poziom życia, pociągnął za sobą bezrobocie i zubożenie wsi. Połowa populacji uważanej za biedną żyje na wsi. Dochody rodzin wiejskich stanowią zaledwie 55% dochodów rodzin miejskich. Dekoncentracja gruntów, spowodowana reformą ziemską, przyczyniła się do pozostania na wsi siły roboczej. W gospodarstwach rolnych pracuje około pół miliona osób. Ze względu na niewielkie rozmiary nie gwarantują one zatrudnienia w pełnym wymiarze czasu pracy, w rolnictwie istnieje nadzatrudnienie (bezrobocie ukryte). Tylko 2,8% siły roboczej zatrudnionej w rolnictwie rodzinnym posiada pracę w pełnym wymiarze godzin. Jedna czwarta gospodarzy znalazła zatrudnienie poza rolnictwem, znaczna część rolników pozostaje na bezrobociu ukrytym lub „udawanym”. Do zmniejszenia się nadzatrudnienia w rolnictwie przyczyniło się przede wszystkim otwarcie rynku pracy w krajach Europy Zachodniej. Według szacunków ekspertów, około trzystu tysięcy Litwinów wyjechało szukać pracy poza granicami kraju.

Zafamanie się systemu kolektywistycznego pociągnęło za sobą również zniszczenie urządzeń publicznych i infrastruktury społeczno-kulturalnej. Od 1990 roku większość urządzeń, wyposażenia, którym zarządzały przedsiębiorstwa rolne (stołówki, żłobki, domy kultury, wyposażenie warsztatów) została przekazana władzom miejskim i gminnym oraz przedsiębiorcom prywatnym. Zmiana własności i brak środków finansowych lokalnych władz zaważyły na znacznym pogorszeniu się stanu infrastruktury wiejskiej. Według szacunków Ministerstwa Rolnictwa, mieszkańcy wsi korzystają zaledwie z połowy usług, które mieli zapewnione za czasów Związku Radzieckiego. Wieś jest też opóźniona, jeśli chodzi o rozwój infrastruktury i różnych urządzeń publicznych. Zaledwie jedna trzecia dużych wsi posiada kanalizację, w większości założoną w okresie sowieckim. Stan wodociągów i kanalizacji ocenia się jako zły lub bardzo zły. Bardzo niewiele wsi posiada oczyszczalnie. W większości wypadków ścieki odprowadzane są bez żadnego przetwarzania do rzek, kanałów odwadniających i jezior. Około 80% mieszkańców wsi używa wody ze studni, która nie spełnia norm sanitarnych.

Pomimo tej niepokojącej sytuacji przez pierwszą dekadę niepodległości polityka państwa wobec wsi dotyczyła głównie samego rolnictwa. Poważne konsekwencje społeczno-ekonomiczne dekoloktywizacji, zmiany w polityce oraz niezajomość zachodniej koncepcji rozwoju wsi przez władze polityczne, ukształtowane przez system sowiecki, opóźniły wdrożenie nowej polityki rozwoju terenów wiejskich. Wejście Litwy do Unii Europejskiej przyczyniło się do zmiany polityki państwa wobec wsi. Dostosowanie się do modelu UE wymuszało wy-

pracowanie nowej polityki zgodnej z zasadami unijnej polityki rozwoju wsi. Rząd litewski opracował więc w 2000 roku *Strategię rozwoju rolnictwa i wsi*, a w 2003 roku *Plan rozwoju wsi na lata 2004–2006*, którego uzupełnieniem jest *Jednolity dokument programowy*⁸. W dokumentach tych widać nowe spojrzenie na wieś. Wywnioskować z nich można, że odąd wieś spełnia nie tylko funkcję gospodarczą, związaną z produkcją rolną, lecz również ekologiczną, społeczną i terytorialną. Od 2004 roku inicjatywa wspólnotowa LEADER Plus, z dotacją 2,7 milionów euro, jest głównym środkiem służącym rozwojowi litewskiej wsi. Wdrażanie nowego modelu rozwoju terenów wiejskich napotyka jednak przeszkody w postaci niedokończonej reformy terytorialnej, niewystarczającej decentralizacji oraz biurokratyzacji programu LEADER Plus.

WNIOSKI

W pierwszej dekadzie transformacji społeczno-ekonomicznej rekonstrukcja postsowieckiej przestrzeni wiejskiej wyraża się radykalnymi zmianami środowiska makroekonomicznego oraz procesem dekoloktywizacji, który ma na celu przemianę kolektywnych struktur produkcji w takie jej społeczne formy, które są bardziej dostosowane do warunków gospodarki rynkowej. Po dziesięciu latach transformacji strukturalnej można stwierdzić, że Litwa powróciła do rolnictwa rodzinnego, który to model został wypracowany w okresie międzywojennym. Rozpad modelu kolektywistycznego potwierdza rozmieszczenie nowych struktur rolnych, związane z uwarunkowaniami historycznymi.

Przystąpienie Litwy do Unii Europejskiej rozpoczęło kolejny etap rekonstrukcji przestrzeni wiejskiej. Bezpośrednia pomoc ze strony Unii wzmacnia różnice społeczne i terytorialne między poszczególnymi strukturami. Przedsiębiorstwa rolne i ta część gospodarstw rodzinnych, która jest modernizowana, korzystają z dopłat bezpośrednich, zwiększając swój potencjał gospodarczy i finansowy. Krzywa ich rozwoju i kierunek produkcji wskazują, że część z nich zmierza w kierunku modelu produktywistycznego, od którego Europa Zachodnia zaczyna częściowo odchodzić. Zmiana polityki rolnej Unii Europejskiej wobec nowych członków z Europy Wschodniej może w dalszej perspektywie mieć wpływ na istnienie tego typu struktur rolnych. Dopłaty bezpośrednie z Unii Europejskiej pomagają przetrwać małym gospodarstwom rodzinnym, funkcjonującym według racjonalności chłopsko-spożywczej, lecz w przyszłości ten rodzaj gospodarowania zaniknie.

Od początku dekoloktywizacji bezrobocie (zarówno oficjalne, jak i ukryte) w chłopsko-spożywym rolnictwie pozostaje głównym problemem rekonstrukcji postsowieckiej przestrzeni wiejskiej. Rozwój wsi wspomagany polityką wspólnotową mógłby w niewielkim stopniu zmniejszyć panujące bezrobocie, ale likwidacja nadzatrudnienia (ukrytego bezrobocia) w rolnic-

⁸ Dokument określa cztery dziedziny lub priorytety działań wspólnotowych funduszy strukturalnych. Rozwój wsi jest czwartym priorytetem na okres 2004–2006.

twie zależeć będzie przede wszystkim od ogólnego wzrostu gospodarczego i tworzenia się miejsc pracy w miastach. Pomimo rozmaitych prób podejmowanych przez władze litewskie, mających na celu doprowadzenie do zróżnicowania gospodarczego wsi, głównym czynnikiem zmniejszającym przerost zatrudnienia jest otwarcie rynku pracy w krajach Europy Zachodniej.

Tłumaczyła z francuskiego M. Saternus-Lubbe.

BIBLIOGRAFIA

- Kavaliauskiene B., 1998: *Privaèiu žemenaudu analize (Study of contemporary land use)*. International conference „Land reform and land management” 98 proceedings; Kaunas – Akademi-ja, 51–53.
- L’agriculture familiale*, 1 i 2, 1992. Ed. H. Lamarche. Harmattan, Paris.
- Les nouvelles campagnes de l’Europe centrale orientale*, 1996. Ed. V. Ray. CNRS Editions, coll. Espaces et milieux, Paris.
- Lietuvos Respublikos žemes fondas 2004 sausio 1 d.* Vilnius, Nacionaline žemes tarnyba prie Žemes ukio ministerijos.
- Lietuvos Respublikos žemes fondas 2005 sausio 1 d.*, Vilnius, Nacionaline žemes tarnyba prie Žemes ukio ministerijos.
- Lietuvos žemes ukis 2003, 2004*. Vilnius, Statistikos departamentas.
- Lietuvos žemes ukis 2004, 2005*. Vilnius, Statistikos departamentas.
- Lietuvos žemes ukis 2005, 2006*. Vilnius, Statistikos departamentas.
- Mačiulytė J., 2001: *Les mutations agraires dans l’espace lituanien*. Territoires en mutation, Revue de l’U. M. R. 5045 du CNRS, Université Paul Valéry, Montpellier.
- Mačiulytė J., 2002: *L’agriculture en Lituanie. Dix ans de transition*. Le courrier des pays de l’Est, 1025, 2002, 52–60.
- Mačiulytė J. 2004: *La recomposition de l’espace rural lituanien dans la perspective de l’intégration européenne*. Annales de Géographie, \ 636, 188–210.
- Mačiulytė J., Maurel M.-C., 1998: *Décollectivisation et indépendance: la trajectoire agraire lituanienne*. Bulletin de l’association de géographes français, 4, 455–469.
- Maurel M.-C., 1994: *La transition post-collectiviste. Mutations agraires en Europe centrale*. Paris, Harmattan, coll. Pays de l’Est.
- Pirmieji Lietuvos Respublikos žemes ukio 2003 visuotinio surašymo rezultatai*, 2003. Vilnius, Statistikos departamentas.
- Visuotinio 2003 m. žemes ukio surašymo rezultatai*, 2005. Vilnius, Statistikos departamentas.
- Sivignon M., 1992–1993: *La diffusion des modes agricoles: essai d’interprétation des agricultures de l’est et du sud de l’Europe*. Revue géographique des Pyrénées et du Sud-Ouest 63, 2, 133–154.
- Spis rolny z 2003 roku*, 2005. Urząd Statystyczny, Wilno.

CHANGES IN THE AGRARAIN STRUCTURE OF LITHUANIA AND THEIR COSTS

Abstract. The regaining of independence and the fall of the Soviet system marked the beginning of a process of economic and social transformation geared towards the market economy. Transformation in agriculture consists in decollectivisation. The transformation process in Lithuania is similar to that observable in other countries of Central and Eastern Europe but it also displays features specific for the country’s political life, its privatisation methods and the earlier accomplished economic and social changes. The departure from

the collective model of farming is accompanied by changes in social relations and the emergence of new production entities in rural areas. The disintegration of the collectivist model confirms territorial differences between new agrarian structures, which are concordant with the historical heritage.

Key words: Lithuania, decollectivisation, family farms, agricultural associations